

"Arşın mal alan"ın ekran yolu

Rəşid Behbudov Əsgər rolunda

1. Susan nəğmələrin qisası

Dahi bəstəkar, dramaturq, publisist, alim, pedaqoq, 1908-ci ildə yaratdığı "Leyli və Məcnun"la Şərqdə opera sənətinin əsasını qoymuş Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" (1916) operettası müxtəlif dillərə tərcümə edilməklə Azərbaycandan kənarda belə geniş tamaşaçı marağına səbəb oldu. Belçikalı Piron qardaşlarının maliyyəsi ilə "Filma" səhmdar cəmiyyətində milli mövzuların ekranlaşdırılmasında israr edən keçmiş aktyor Boris Svetlovun rejissor kimi quruluş verdiyi növbəti film Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" (1916) operettası idi. Həmin dövrdə geniş şöhrət qazanmış "Arşın mal alan" tamaşasının ekrana gətirilməsi Piron qardaşlarının biznes-kommersiya maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Odur ki tamaşada oynayan aktyorların ekrana gətirilməsi məqbul sayıldı. Kinoşünas Nazim Sadıxovun görkəmli aktyor Mirzə Əliyevə istinadla yazdığı "Arşın mal alan" filminin müqəddəratı ilə Hüseynqulu Sarabski məşğul idi. Onu bilirəm ki, səhmdar cəmiyyəti və rejissor B.Svetlov ilə danışdıqları Hüseynqulu aparırdı" cümləsi Üzeyir bəyin işə qarışmadığını təsdiqləyir. Beləliklə, Əsgər (H.Sarabski), Süleyman (M.Əliyev), Sultan bəy (Ə.Hüseynzadə), Vəli (H.Terequlov), Gülcöhrə (Ə.Ağdamski), Gülcəhan xala (Y.Nərimanov) personajlarının hamısını milli aktyorlar oynadı. Əlbəttə ki, Gülcöhrəni Əhməd Ağdamskinin, Gülcəhan xalanı isə Yunis Nərimanovun ifa etməsi milli səhnəmizdə qadın aktyorların yoxluğu ilə bağlı idi.

Bu lal filmdə ədəbi mənbənin dramaturji qanunlara malik dəqiq strukturu fabulalıqı təqdim edə bilsə də, musiqi-ariya ifaçılarının süsməsi əsərə dərinlən bələd olub nəğmələri əzbərdən oxuyan tamaşaçı marağı yarada bilmədi. Beləliklə, təsvirin əsasən süjet xətti üzrə qurulan kədrarəsi mətnlə kifayətlənən lal kinonun sözsəs məhdudluğu əsərin öhdəsindən gəlməyə, bədii həllini tapmağa mane oldu.

Bu komediyanın üç dəfə ekranlaşdırıldığını iddia edən salnaməçi-jurnalist Qulam Məmmədlinin "Üç "Arşın mal alan" filmi haqqında" məqaləsindəki "1917-ci ilin yanvar ayında "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş bir elanda "Arşın mal alan" komediyaşının lentə çəkildiyi və "Forum" kinoteatrında göstəriləcəyi xəbar verilir. Bu, incəsənət və ədəbiyyat ictimaiyyəti, xüsusilə əsərin müəllifi Üzeyir Hacıbəyov üçün gözənilməz hadisə idi. Film Bakıda yalnız bir-iki seans göstərilə bilməmişdi. Əsərin lentə çəkilməsindən xəbar tutan Üzeyir Hacıbəyov bir müəllif kimi hadisəyə etirazını bildirmiş və əlaqədar təşkilatlara müraciət edərək filmin müəllifdən icazəsiz, eləcə də təsadüfi adamlar tərəfindən çəkildiyi üçün müsadirəsini tələb etmiş və bundan sonra filmin nümayişini dayandırmışdı.

Bunu vurğulamaq lazımdır ki, həmin filmin çəkilişində azərbaycanlı artistlərdən heç kəs iştirak etməmişdi. Filmin asan yolla pul qazanmağa çalışan quruluşçuları müəllifin etirazından xəbar tutan kimi lenti Bakıdan çıxarmışlar. Quruluş müəllifdən icazəsiz və ictimaiyyətdən gizli verildiyi üçün çox məhdud şəkildə idi. Həm texniki vəsait, həm də aktyor sənətkarlığı baxımından çox yoxsul və primitiv film alınmışdı. Açıq havada, Bakının qızmar günəşi altında çəkildiyi üçün aktyorların sifətləri tanınmayaacaq dərəcədə təhrif edilmişdi. Filmi Bakıda göstərməyə müvəffəq olmayan quruluşçular lenti buradan çıxarıb Zakaspi vilayətinə, Aşqabad və Mərv şəhərlərinə aparıb orada nümayiş etdirməyə başladılar" kimi müfəssəl məlumatdan ruhlanan kinoşünas Nazim Sadıxov axtarıqlarını genişləndirir.

Nazim Sadıxov "Kino sənəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan möhtəkir Belyakov ikinci dəfə bu əsəri ekranlaşdırmaq qərarına gəlir. Peterburqdan gəlmiş Belyakov o zaman Şərq xalçalarını alıb böyük aksioner cəmiyyətlərinə satmaqla da məşğul idi. "Arşın mal alan" filmi müəllifin xəbari və razılığı olmadan çəkilməyə başlanmışdı, "filmin" bu variantında bir nəfər də olsun tanınmış aktyor iştirak etməmişdi. Filmin çəkilişi sona çatmadı" fikirləri ilə yeni bir mülahizəni irəli sürsə də, kino tarixçisi Aydın Kazımzadənin "Əslində, Belyakov "Arşın mal alan" filmi çəkməyib. Buna heç lüzum da yox idi. Məsələ burasındadır ki, B.Svetlovun "Filma" səhmdar cəmiyyətində çəkdiyi 7 hissəli "Arşın mal alan" filminin prokat hüququ Belyakovun əlində olmuşdur. Bunu "Forum" kinoteatrının müdiri A.Andreyevin "Kaspi" qəzetində dərc etdirdiyi elanda da aydın görmək mümkündür. Elanda belə bir cümlə var: "Müdiriyyət filmi cənab Belyakovun kinematografik lentlərin prokatı kontorundan almışdır. Teatrlar filmləri prokat kontorundan alda edirlər".

Göründüyü kimi, "Arşın mal alan" əgər əvvəlcədən Belyakovun ixtiyarında olubsa, yarım ildən sonra bu filmin tələm-tələsik yenidən çəkilməsi nə qədər düzgün və doğrudur" qənaəti tutarlı səslənir. "Kino" ensiklopedik lüğətində kinooperator Belyakov İvan İvanoviçin (1897-1967) həmin ərafədə Bakıda da lentə alınan kinojurnallarda assistent kimi iştirakı təsdiqlənir. Ola bilsin ki, İ.İ.Belyakov hansısa dram dərnəyində həvəskar aktyorların oynadığı tamaşanın lentə alınmasında iştirak etmişdir. Qulam Məmmədlinin "Üzeyir Hacıbəyov" kitabının 181-ci sahifəsində verilən "Arşın mal alan"ın 1915-ci ildə S.Karapetyan, Mağalyan və Torosyan tərəfindən tərcüməsi barədə fakt da maraqlı görünür.

12 noyabr. 1915-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 253-cü sayında Tağıyev teatrında, yaqın ki, bu tərcümə əsasında Vəskanyan truppasının oynadığı "Arşın mal alan" haqqında Qubalı imzası ilə yazan müəllifin "Pyesa Vəskanyan tərəfindən dəyişdirilmiş və ona bir neçə erməni mahnısı əlavə edilmişdir. Həmin mahnılar operetaya daha çox gözəllik və musiqi tərəvəti vermişdir. Müsəlman və ermənilərin oynadıqları bu əsərdəki fərqlər bunu isbatlayır. Ermənilərin göstərdikləri tamaşada təəssüf ediləcək cəhət oynayanların operetaya uyğun səslərinin olmamasıdır. Burada yalnız Asiyə rolunu oynayan Arus Vəskanyan istisnadır. Onun gözəl səsi vardır" fikirlərinə növbəti sayda cavab verən Üzeyir bəy göstərilən tamaşada digər musiqidən qətiyyən istifadə edilmədiyini bildirir.

1915-ci ildə "Arşın mal alan"ı Tiflisdə oynayan erməni aktyorların heç beş il keçməmiş İstanbuldakı, Afınadək tamaşalardan sonra əsəri üz tutduqları Amerikada oynamalarına, 1925-ci ildə Üzeyir

Filmin çəkiliş prosesi

2. Nağmələrin tantanəsi

bəy Hacıbəyovun məşhur violonçelçisi, vaxtilə Bakı konservatoriyasında da çalışmış professor Okorokovdan aldığı məktubda ABŞ şəhərlərində erməni truppası ilə tamaşalar verən Mağalyan adlı birisinin varlanaraq Nyu-Yorkda aldığı beşmərtəbəli binanın fasadına "Arşin mal alan" haqq etdirməsindən, operettanın not kitabını da çapa hazırlayıb üz qabığına öz soyadını yazdırın incəsənət dələduzundan, 9 iyun 1985-ci il tarixli "Ekonom-ekspress" qəzetindəki "Utanmazlığın həddi varmı?" məqaləsində söz açan Ramazan Həmzət oğlu Xəlilovun istinad etdiyi "Mağalyan "Arşin mal alan"ın ekranlaşdırılması hüququnu tanınmış kinorejissor Ruben Mamulyana da satmağa cəsarət etdi. O isə eyniadlı film çəkdi. Titrərdə müəllifin familiyası yox idi, bunun avazına isə belə bir remarka gedirdi: "Şərq əfsanəsinin motivləri əsasında" informasiyası arxiv sənədləri ilə təsdiqlənir.

Üzeyir bəyin qohumu, köməkçisi, ev-muzeyinin direktoru Ramazan Xəlilovun istinad etdiyi professor Okorokovun məktubunun qorunub saxlanmaması, Tbilisidə doğulmuş, Moskva Universitetində oxumuş, E.B.Vaxtanqovun teatr studiyasında, Londonda, Parisdə musiqili tamaşalar qoymuş, 1923-cü ildən Amerikada yaşamış Ruben Mamulyanın müxtəlif janrlı filmləri arasında "Arşin mal alan"la səsələn mövzunun olmaması, digər tərəfdən tənqidçi Setrak Qriqoryevic Mağalyanın N.Abbasovun köməyi və Üzeyir bəy Hacıbəyovun razılığı ilə "Arşin mal alan"ı ermənicəyə tərcümə edərək elə həmin ilin 15 sentyabrında Bakıdakı Maylov teatrında göstərmələri barədə beş gün sonra çıxan "İqbal" qəzetindəki material "Utanmazlığın həddi varmı?" məqaləsini bu dəyərli əsər ətrafında yaranan növbəti "folklor" hesab etməyə haqq qazandırır.

1 dekabr 1993-cü il tarixli "Azərbaycan" qəzetində Üzeyir bəyin ev-muzeyinin növbəti direktoru Səadət Qarabağlının "Arşin mal alan" dünyanı dolaşır" məqaləsindəki "Arşin mal alan" əsərini ikinci dəfə 1936-cı ildə Amerika kinorejissoru R.Mamulyan ekranlaşdırmış və heç bir yerdə Üzeyir Hacıbəyovun adı göstərilməmişdir" mülahizəsi də bu qəbildəndir. Bütün faktların tutuşdurulması isə Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşin mal alan" əsərinin dünyəvi mədəniyyət hadisəsinə çevrilməsini bir daha təsdiqləyir.

Dünya kinosunda klassik və sənədli biografi ədəbiyyatın ekranlaşdırılmasına geniş yer verilsə də, ekranlaşdırmada bu əsərlərin yeni strukturda, janrdə təzahür etməsi təbii olsa da, mövzunun qorunması vacibdir. Klassik ədəbiyyat nümunələrinin uğurlu ekranlaşdırılma prosesində nəql-təsvir təhkiyasının kinematografiyə həlli audiovizuallığı zənginləşdirməklə ilkin ədəbi mənbəyə yeni həyat verir. Çingiz Aytmatovun "Ekranlaşdırılma ədəbiyyat dilinin kino dilinə çevrilməsidir. Bu prosesdə hər iki sənətin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bununla belə, kinonun və ədəbiyyatın ümumi məqsədi – bədii vasitələrlə həyatı əks etdirmək, insanın ruhi və mənəvi problemlərindən söz açmaqdır. Hər iki sənətin ifadə vasitələri müxtəlif olsa da, tədqiqat obyektləri birdir" qənaəti hədəfin və predmetin eyniliyini təsdiqləyir.

Səsli kino dövründə əfsanəyə çevrilmiş "Arşin mal alan" filminin ekranlaşdırılması sonralar nadir hallarda təkrarlanan mədəniyyət hadisəsinə çevrilsə də, əsərin digər ekran variantları barədə mülahizələr səngimək bilmirdi.

Leyla xanım Bədriyyəlinin "Ömrümün nağılları" kitabında 1942-ci ilin noyabrının ilk həftəsindəki xarici səfərinə aid edilən "Biz İran torpağında olan sovet hərbi hissələrində çıxış edirik, axşamlar mərkəzdə konsertlər verirdik. Bir gün küçədə reklam görüb "Arşin mal alan"ın gündüz seansına getdik. Bu üzdənirəq "Arşin mal alan" filmi tamaşa eladik. Filmin rejissoru Mamulyan familiyalı bir erməni idi. Amerikada istehsal olunan filmə də Üzeyir bəyin, nə də Azərbaycanın adı çəkilmirdi" informasiyası digər mənbələrdə də öz təsdiqini tapır.

Salnaməçi-jurnalist Qulam Məmmədli tərəfindən sənədləşdirilmiş "Arşin mal alan" filmi 1945-ci ildə – sovet qoşunları İranda olduğu zaman Təbrizdə və İranın başqa şəhərlərində göstərildi. Bu film "Şərq əhvalatı" adı ilə Amerikada hazırlanmışdı, quruluş etibarilə çox zəif, primitiv və təhrif edilmiş bir film idi. Rolların qafqazlı mühacirlər tərəfindən ifa edilməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, əsər Azərbaycan həyatı ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəkildə oynanılmış və ekzotik Şərq həyatını əks etdirmək meyli ilə verilmişdi. Səhnələr Əsgər və Sultan bəyin evini təsvir edən iki otaqda, o da ancaq otaqların bir küncündə göstərilirdi. Otaqdan kənar səhnələr Azərbaycanın təbii mənzərələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan, Amerika bankirlərindən birinin parkında çəkilmişdi. Kütləvi səhnələr isə "Bazar" adı altında qaranlıq fonda, süni çadırların altında lentə alınmışdı. Bu film Cənubi Azərbaycanda əhali tərəfindən böyük narazılıqla qarşılandı və yerli mətbuat tərəfindən ciddi surətdə tənqid edilərək ekrandan götürüldü" qeydlərində isə, göründüyü kimi, rejissor haqqında məlumat verilmir. Kinoşünas

Ayaz Salayevin Amerika Film İnstitutundan aldığı yazılı məlumatda isə, ABŞ-də erməni dilində istehsal olunan "Aşiq arşınmalçı" adlı bu ilk səsli filmin rejissoru Setrak Vartyanın Əsgər rolunun da ifaçısı kimi göstərilir.

Ü.Hacıbəyovun "Arşin mal alan" əsərinin dramaturgiyası klassik qanunlara söykəndiyindən səssiz kinoda belə asanlıqla anlaşıldı. Onun komediyalarındakı hər bir musiqi parçasının mətninin belə daxili dramaturji strukturu mövcuddur. Tədqiqatçı Ə.Sultanlı "Üzeyir Hacıbəyovun komediyalarında konflikt həyatı, dolaşmaq və mürəkkəbdir. İlk pərdədən hadisələr adi yoldan çıxaraq qarışıq, dolaşdıqca dolaşır. Ancaq əsərin axırında şux bir sonluqla bitir. Dramaturqun əsl maharəti münafişəni xüsusi bir tamkinlə idarə edə bilməsindədir" yazmaqla dramaturqun istedadını dəyərləndirir.

Hələ 1941-ci ilin yazında "Arşin mal alan" filminin istehsalı barədə müzakirələr, Moskva ilə rəsmi yazışmalar getsə də, İmran Qasımov filmin ssenari müəllifi, Adil İsgəndərov, Ağarza Quliyev, Qriqori Braginski rejissorları təsdiq olunsalar da, mühəribənin başlaması ilə bu iş yarımçıq qaldı. 1942-ci ildə Qafqazdakı gərgin döyüşlər arəfəsində Bakıdan keçən hərbi yükləri müşayiət edən, şəhəri düşmən aviasiyasından qoruyan dənizçilərin piyada qüvvələrinin qəhrəmanlıqlarından bəhs edən "Xəzərlilər" filmini kinorejissor Qriqori Aleksandrov çəkirdi. Burada rejissor A.İvanovun "Sualtı qayıq "T-9" filminə də söz açan Q.Aleksandrovun "Bu ağır günlərdə Bakı studiyasında Üzeyir Hacıbəyovun xalq yumoru ilə şənlik şöbəsi saçan "Arşin mal alan" komediyası hazırlanırdı. Bu komediya üzərindəki iş bir daha göstərdi ki, bizim kino işçilərindən heç kəsə alman-faşist işğalçıları üzərindəki qələbəyə zərrə qədər şübhə yoxdur" cümlələri filmin çəkilişlərinin ən ağır məqamlarda belə durdurulmadığını təsdiqləyir. Ancaq dövrün diktsəsi ilə Q.Aleksandrovun bədii rəhbər və üç kinonovelladan birinin rejissoru kimi çalışdığı, ön

və arxa cəbhədən bəhs edən "Bir ailə" (ssenari müəllifləri Lev Vaysenberg, Mir Cəlal, İosif Prut, 1943) filminin iki novellasının birini M.Mikayilov, digərini Rza Təhməsi çəkirdi.

21 oktyabr 1943-cü ildə istehsalata buraxılan "Arşin mal alan" filminin ssenari müəllifi hələ 1937-ci ildə ÜDKİ-nin nəzdində xüsusi ssenari kursunu bitirərək iki il Bakı studiyasının ssenari şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış Sabit Rəhman, quruluşçu rejissorları isə tanınmış aktyor, rejissor, teatr xadimi kimi 1937-ci ildə qırx üç yaşında iken ÜDKİ-nin nəzdində rəhbər adlanan xüsusi rejissorluq kursunu bitirmiş, elə həmin il Bakı studiyasında "Ordenli Azərbaycan" sənədli filmini çəkmiş, 1943-cü ildə tamamlanan "Sabuhi" filminə ikinci rejissor işləmiş, bu komediyayı vaxtilə

Naxçıvanda tamaşaya qoymaqla bütün xırdalıqlarını belə dərinədən bilən Rza Təhməsi ukraynalı rejissor Nikolay Leşsenko oldu.

1945-ci ildə – Sabit Rəhmanın artıq kinostudiyanın direktoru olduğu dövrdə tamamlanan bu filmin ilk epizodunda ağzını açıb "Naladandır ney kimi..." ariozasını sövqlə oxuyan Əsgərin (Rəşid Behbudov) musiqinin yaranma prosesini uğurla təqdimatı müğənninin şəxsinə personaja rəğbət oyadır. Daxili monoloqlu aktyorun alindəki təsəbbi oynatması, allarını qoşalayıb bağrına basması, sifətinin dəyişən ifadəliliyi, duzlu təbəssümlə şirniyyət dolu sını ilə yaxınlaşan nökrə Vəlini (Lütfəli Abdullayev), niğarənçiliq çəkən Gülcəhan xanını (Münəvver Kələntərli) süzməsi mizankadri zənginləşdirir və dərindən soruşması problemi asanlıqla ortaya qoyur. Görmədiyini, sevmədiyini almaq istəməyən Əsgərin sonrakı dövrdə həllini tapan köhnə adət-ənənəyə qarşı çıxması komediya janrının göstəricisinə çevrilir. Güla-güla "Arvad almaq istəyirəm" deyə Əsgərə cavab olaraq ağlaya-ağlaya bacısının vəsiyyətini xatırladan Gülcəhan xalaya qoşulan Vəli isə personaj müxtəlifliyini tamamlayır. Oxuduğu ariozanın mətninə uyğun çədranı başına salan, üz-gözünü bəzəyən Gülcəhan xala, alindəki sını ilə ona dəm tutan Vəli bu gün geniş yayılan klip estetikasını yaradır.

Gülcəhrənin (Leyla Cavanşirova) ariozasında dərdi-qəmi təmsil edən süslüü aradan qaldırmaq üçün rejissorun həmin ümumi plana keçərək Sultan bəyin qardaşı qızı Asyanı (Rəhilə Mustafayeva), qulluqçu Tellini (Fatma Mehraliyeva) mətnin imkanları hesabına kadra salması özünü doğruldur. "Görməsəm, sevməsəm, arə getməramı" deyə qəmli Gülcəhrəni ovundurmaq, güldürmək istəyən Asya ilə Tellinin toy mərasimini təsvir edən etüdləri, qocalıq azablarını ayarı göstərərək ağrıya-ağrıya otağa girən Sultan bəy (Ələkbər Hüseynzadə) personaj fərqliliyini daha da qabardır. Dostu Əsgərin dərindən əlac etmək üçün evinə gələrək oxuya-oxuya hal-əhval tutan, paralel olaraq Gülcəhan xala, Vəli ilə də ünsiyyətə girməyi bacaran Süleyman (İsmayıl Əfəndiyev) mizah həllini doğrultmaqla canlandırdığı ekrana yeni ruh gətirir. Məhz onun məsləhəti ilə arşınmalçı qiyafəsində köhnə Bakı küçələrinə

düşən Əsgərin rastlaşdığı dəvə karvanı, alış-veriş etmək istəyən yaşlı qadın, həyatdan küçəyə cuman it, hovuzun başına dolanaraq qəpiyə qaçan cirkın qızın Vəlini ilə salması, hikkəli Sultan bəylə qarşılaşan Əsgərin bir də bu həyata ayaq basmayacağına söz verməsi ilkin ziddiyyəti yaradır. Və nəhayət, gətirdiyi yaylıqlarla arşınmalçının başına dolanan qızların xorunun hasar üzərindəki Vəlinin gözü ilə izlənməsi gərginliyi azaldır. Qızlardan qurtulub hasardan qonşu həyata keçən arşınmalçının Gülcöhrəyə həmm vurulması, Çaplınsayağı qaçışla Vəlinin xoş xəbəri Süleymana çatdırmaq istəyi komediya elementlərini zənginləşdirir. Baqqal Məşədi İbadın (Mirzə Əliyev) "bir molla, üç manat pul, bir kəllə qənd"lə evlənməyi məsləhət gördüyü Sultan bəyin seçdiyi arzağın pulunu ödəyə bilməməsi bəy statusunun zəifləməsinə, malın geriyyə yığılmasına isə alverçinin xasiliyini göstərir.

Arşınını unutmaz bəhanəsi ilə yenidən Sultan bəyin həyatına gələrək Gülcöhrə ilə ünsiyyət quran, duet oxuyub rəqs edən Əsgərin seçdiyi qızı görməyə gələn Gülcəhan xalaya "bir molla, üç manat pul, bir kəllə qənd" məsələsinə tətbiq edərək evlənmək istəyən Sultan bəy komizmi gücləndirir. Müdaxilə edən Əsgərin ikibəşli qohum olmaq təklifinin kəskin surətdə rədd edilməsi sosial zümərə fərqlini, Telli ilə Vəlinin dil tapmaları isə yaxınlığını üzə çıxarır. Belindən açılan qurşağı Sultan bəyin əlində qalan, arxasınca atılan başmaq tayını tutub sinəsinə sıxan Vəlinin kiminsə apardığı meyvə dolu sinisinin aşırmaqla özünü çatdırdığı Süleymana problemi açması dinamizmi artırır. Süleymanın dostu olduğu üzə çıxan Sultan bəyin qızını arşınmalçıya verməyə də, tacir Əsgərə getməsinə şad olacağını bildirməsi hadisələri qızıdır. Elçiliyə gələn Süleymanın onu qarşılayan gözəli — Sultan bəyin qardaşı qızı Asyanı (R.Mustafayeva) Gülcöhrə ilə dolaşmaq salaraq dostuna həsəd aparması yeni münasibətlər üçün zəmin yaratmaqla əzəli personajları bir-birinə daha sıx bağlayır. Gülcöhrənin tacirə deyil, arşınmalçıya ərə getməkdə ısrarlı olmasından hiddətlənən, kədərlənən Sultan bəyin yağışlı havada ardınca getdiyi Süleymanı tapmaraq qapısını döysə də, içəriyə daxil olmağı şənina sığıdırmadığı evindəki şadanalıq uğurlu kontrapunkt yaradır. Sultan bəyin elə qapıda görüşdüyü Süleymana arşınmal-

çını öldürəcəyini bildirməklə qızının qaçırılmasına razılıq verməsi hadisələri finala doğru yönəldir.

Tacir Əsgərin geniş zalında obaş-bubəşə vurnuxmaqla məhkumluğunu göstərən Gülcöhrənin xırda fiquru və hüznü ariyası problemin bədii həllini verir. Divardakı qoca portretini gələcəkəri sayaraq özünü çilçirədən asmaq istəyən Gülcöhrənin arşınmalçının nəğməsinə oxuya-oxuya yaxınlaşan Əsgərin boynuna sarılması dramaturji duyğunun açıqlıqdan xəbər verir. İri plov qazanları, dolu meyvə siniləri, sulu qalyanlarla başlanan toy şənliyinə dərdini "Kəsmə şikəstə" ilə dilləndirən Telli ocaq başında yaş paltarlarını qurduğu Vəliyə, qızının arşınmalçı ilə qaçmasına qəzəblənən Sultan bəyin Xalaya, Süleymanın Asyaya evlənmələri personajlararası münasibətlərin uğurlu həlli ilə katarsis yaradır. Toylarında rəqs edən cütlüklərin plastik ifadə zənginliyi bədiliyin, fərqliliyi isə sosial zümərəlin göstəricisinə çevrilir. Pay-pürüşlə, başına pul səpələ-səpələ məclisə gəlib xeyir-dua verən Məşədi İbad dünyanı fəth edəcək ekran əsərində yeni bir musiqi, səhnə, ekran əsərinin eskizlərini cızır.

SSRİ Kinematografiya Komitəsində "Arşın mal alan" filminin ümumittifaq ekrana qəbulunda inqilabaqədərki dövrün pozitiv təqdimatına qarşı çıxan Bədii Şura sədri Nikolay Oxlopkov, Mixail Rommu susdurən Sergey Eyzənşteynin əsərin sosioloji aspektdən atəşə tutulmasına qarşı çıxması vəziyyəti müsbət həll edir.

18 sentyabr 1945-ci ildən ekrana çıxan "Arşın mal alan" filminin dünyanı fəth etməsində dahi Üzeyir Hacıbəyovun musiqisi, dramaturgiyası ilə yanaşı, quruluşçu rejissorlar Rza Təhməsilə Nikolay Leşşenkonun ilkin ədəbi mənbəyə hörmətlə yanaşmaları, quruluşçu operatorlar Əlisəttar Atakişiyevin, Muxtar Dadaşovun plastik ifadə vasitələri (Yuri Şvetslə birgə quruluşçu rəssam da olan Əlisəttar Atakişiyevin geyim eskizlərində sosial mahiyyəti önə çəkməsi), zahiri görkəmi, romantizm, xəyalpərvərliyi ilə Aleksandr Dümanın (oğlu) "Kəməliyalı qadın" romanı əsasında qəkilmiş eyniadlı filmə (rejissor Corc Kyukor, 1936) amerikalı aktyor Robert Teylorun (1911–1969) yaratdığı Arman Düvalı xatırladan ecəzkar səslə Rəşid Behbudovun tacir Əsgəri, sənətə rəqqaslıqdan gəlmiş Leyla Cavanşirovanın (Bədirbəyli) plastik Gülcöhrəsi, ustad Ələkbər Hüseynzadənin Boris Svetlovun quruluş verdiyi lal filmə və səhnədə otuz il ərzində püxtələşdirdiyi Sultan bəyi, kişi xislətli Məcnun Kələntərlinin "Erkək Tükəzban" imicinə söykənən Gülcəhan xalası, höqqa teatrının ənənələrini yaşadan Lütfəli Abdullayevin Vəlisi, rejissor-aktyor İsmayıl Əfəndiyevin zadəgan Süleymanı, xanəndə Fatma Mehraliyevanın yağılı səslə, sadəlvəh Tellisi, hətta Rəhilə Mustafayevanın həm müti, həm zirək Asyası müstəsna rol oynadı.

3. Gözünü doğulmayan nəğmələr

Tofiq Tağızadənin Muxtar Dadaşovla yazdığı ssenari əsasında quruluş verdiyi Üzeyir bəy Hacıbəyovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Arşın mal alan" (1965) filminin iyirmi il əvvəlki sələfindən geniş ekranlılıq, rənglilik, epi-

zodların bir çoxunun naturaya keçirilməsi fərqlini kino texnologiyasının inkişafı ilə bağlamaq olar. "Sovetski ekran" jurnalının 1965-ci il 15-ci sayında xüsusi müxbir: "Arşın mal alan" filminin Qubadakı çəkilişlərində iştirak edərək "Mal-alan" məqaləsində "Müharibədən hamam sonra ekranlaşdırılmış musiqili komediyanı xatırlayırsınız mı? Görünməmiş daracada populyar olan bu filmin aldan düşmüş, köhnəmiş nüsxələri günümüzə qədər bizdə və xaricdə nümayiş olunur" yazan S.Markova müsahibəsində təkcə geniş ekran və rəng vasitəsilə lenti yeniləşdirmək məqsədi güdmədiyini, əvvəlki variantın teatr tamaşasına bənzədiyi dilə gətirən Tofiq Tağızadənin "Əsas məqsədimiz Üzeyir bəy Hacıbəyovun saf məhəbbətə və Şərq qadınının fəali tələyinə həsr olunmuş əsərinin ideyasını daha geniş açmaqdır" fikri sənətkarın ali qayəsini səciyyələndirir. Lakin əvvəlki variantın Tofiq Tağızadənin "ikincidərəcəli" saydığı ariyalarının və dialoqlarının ixtisarı ən azı yeni Üzeyir bəy və Sabit Rəhman tələb edirdi. Şübhəsiz ki, rejissor kimi "əti yeyilən çaxşardan olmayan" Tofiq Tağızadənin bədii tapıntıları, mizanları və vaxtilə birgə oxuduğu quruluşçu operator İlya Minkovetskinin sərrast kamerası təsvirin mükəmməlliyini artırırdı.

Əsgərin "Nələndir ney kimi avazeyi eşqim bülənd" ariozasını Gülcöhrədən sonra "Göygöl"ün kənarında oxuması, "Öyrənib püfənd oldum, görəndə rixşənd oldum" duetinin birnəfəsə deyil, ayrı-ayrı epizodlarda hissə-hissə təqdimatı, təbiət mənzərələrinə aludəliyin personajların münasibətini arxa plana atması isə ilkin mənbədən kənarlaşmaqla, üstəlik, təəssüratı zənginləşdirməklə çəşqinliq yaradır. Ən əsas fərq isə ifasının yaranışını göstərməklə "Arşınmalçı" kimi dünya ekranlarını fəth etmiş ecəzkar səslə Rəşid Behbudovun əlçatmazlıq qarşısında Həsən Məmmədovun uduzmasının təbiiyində idi. Digər tərəfdən rəqs plastikasını bilən Leyla Bədirbəylinin cəlvalı baxışları, sərrast plastikası da sənətdə ilk addımını atan Leyla Şixlinskayanı kölgədə qoyurdu.

Sultan bəyi çoxsaylı tamaşalarda, iki filmə cəlamış Ələkbər Hüseynzadənin qarşısında Ağadadaş Qurbanov belə uduzmaya bilmirdi. Məcnun Kələntərlinin kişi xislətli Gülcəhan xalası Nəcibə Məlikovanın ifasında qadınliq, xanmiliq dəyərləri qazana biləcə də, höqqa, mimi-ka, jest ustası Lütfəli Abdullayevin Vəlisinə quru-quru özünü dərən Tələt Rəhmanov, zadəganliq yerləşində, duruşunda, rəqsində üzə çıxan İsmayıl Əfəndiyevin Süleymanına fəndirlik göstərən Murad Yegizarov yaxın gələ bilməzdi.

Digər tərəfdən Fatma Mehraliyevanın sadəlvəh Tellisi Səfurə İbrahimovanın və xüsusən Rəhilə Mustafayevanın həm müti, həm zirək Asyası Xuraman Hacıevanın ifasında daha maraqlı görünürdü. Əlbəttə ki, xalq çağlı alətləri yazılmış əsərin yeni partiturasını

Leyla Bədirbəyli – Gülcöhrə
Rəşid Behbudov – Əsgər

Fikrət Əmirov miqyaslı bir bəstəkarın öz üzərinə götürməsi, Qoskino SSRİ-nin simfonik orkestrinə Nazim Rzaevəyev dirijorluğu, Rəuf Atakişiyevin Əsgəri, Zəmfira Quliyevanın Gülcöhrəsi, Sona Aslanovanın Asyası, Sevil Həsənovanın Gülcəhanı, Nəcəf Mahmudovun Sultan bəyi, Şafiqə Qasimovanın Tellisi, Firudin Mehdiyevin Vəlisi, Kamil Əzimovun Süleymanı səsləndirmənin səlisliyinə, rəvanlığına təminat yaratdı.

24 fevral 1966-cı ildə çıxan "Bakı" qəzetində Şamil Qurbanovun "Arşın mal alan" məqaləsində "Sultan bəylə Vəli arasında uzun-uzadı çəkişmə, Vəlinin pancardan qaçarkən su quyusuna düşməsi, Telli ni də dartıb quyuya salması şitdir və tamaşaçıya pis təsir bağışlayır" qənaəti subyektiv görünə de, "Arşın mal alan" komediyasının yenidən çəkilməsi T. Tağızadənin son dövrdəki müvəffəqiyyətlərindən biri hesab olunmalıdır" cümləsi obyektiv səslənir.

10 mart 1966-cı ildə çıxan "Kommunist" qəzetində Alp Ağamirovun "Arşın mal alan" məqaləsindəki "Aktyorlarla iş zəif olduğu üçün də "Arşın mal alan" filmində vahid aktyor ansamblı hiss olunmur. Sanki hər kəs özü üçün oynayır" fikrini isə başa düşmək olar.

29 sentyabr 1966-cı ildə çıxan "Sovet Ermanistanı" qəzetində Rza Əsgərovun "Yeni "Arşın mal alan" məqaləsindəki "Kinofilmi yarananların imkanları geniş idi. Təcrübələri vardı. Lakin nədənsə tamaşaçılar yeni, daha yaxşı "Arşın mal alan" görə bilmədikləri üçün salonu tərk edərək köhnə filmə danışmalı olurlar" müşahidəsi də realliğı əks etdirir.

Aydn Dadaşov,
professor

P.S. Üzeyir Hacıbəyovun 130, Rəşid Behbudovun 100 illik yubileyləri, ilk səslə "Arşın mal alan"ın 70 illiyi arafəsində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə barpası və rənglənməsi həyata keçirilən bu kino incimizin 19 oktyabr 2015-ci il tarixində Hollivudda nümayiş ekran mədəniyyətimizin tantanasına çevrildi. ♦

